

LAURA SMAQI

“ROMANET – DITAR” TË VITEVE '30-'40

Në studimet mbi romanet në formë ditari të viteve '30 (*Nga jeta në jetë. Pse?!¹, Sikur të isha djalë²*), është vënë në dukje arsyeja e zgjedhjes së formës së ditarit. Sipas studiuesve arsyeja kryesore është vëmendja e autorëve ndaj aspektit social dhe problemeve të kohës. Gjithashtu është folur dhe shkruar mbi sentimentalizmin e këtyre veprave, si shprehje e hendekut mes individit dhe shoqërisë, por është anashkaluar fakti që marrëdhëniet individ-shoqëri shfaqen jo vetëm në mesazhet e forta sociale, por në vetë strukturën e ligjërimit artistik. Në këto romane debati shoqëror hyn brenda shkrimit intim. Dy romaneve të lartpërmendur i shtohet pranë mesit të viteve '40 dhe romani tjetër në formë ditari, *Gremina e dashunis³* e M. Greblleshit, vepër e cila për arsye të dënimit të autorit dhe mungesës së ribotimit prej vitit 1944, mbetet vepër thuajse aspak e njohur.

Në tre romanet, raportet mes shkrimit intim, përshkrimit poetik dhe ligjërimit që bashkon publicistikën, retorikën me elementet e saj, programin shoqëror, debatin, propagandën, janë të pranishme por të shfaqura në masë të ndryshme, duke i dhënë romaneve një strukturë *mozaikale*. Prania e një strukture të tillë kuptohet që në ndërthurjen fillestare, mes romanit në vetë të parë dhe romanit-ditar, e më pas me kalimet e shpeshta nga ligjërimi personal, tipik i ditarit, në atë impersonal, të tipit publicistik dhe oratorik.

Ky tipar, struktura mozaikale, i bashkon të tre romanet-ditar të shkruara në periudhën '35-'44, parë në aspektin e përzierjes së ligjërimeve, regjistrave e tipeve të ndryshme shkrimore. Edhe në biseda normale brenda romaneve, ligjërimi kalon nga komunikimi i zakonshëm në ligjërime oratorik. Shembujt janë të shumtë, por meqenëse *Gremina e dashunis* është vepra më pak ose aspak e njohur, po citojmë fragmente nga ky roman. Profesori i frëngjishtes pyet Memlin se çfarë ka dëshirë të studiojë.

¹ S. Spasse, *Nga jeta në jetë. Pse?!*, Libraria “Drita”, Korçë, 1935.

² H. Stërmilli, *Sikur t'isha djalë*, “Ora”, Tiranë, 1936.

³ M. Greblleshi, *Gremina e dashunis*, Ismail Mal'Osmani Botonjës, Tiranë, 1944.

Pas një vargu përgjigjesh refuzuese për degë të ndryshme studimi, me ton të ngritur emocional, në rolin e oratorit ai në fund pohon:

“Unë Zotni, do të dojsha të ndjek një tjetër fakultet – që për fat të keq nuk asht krijue ende në botë – ku të mësohesh e drejta e jo hipokrizija, ku të specializohesh njeriu me e luftue vdekjen e jo me kontribue për zhvillimin e hovit të saj. Do të dojsha të dal nga dyert e një Universiteti, i cili ka për qëllim t’i paqtojë e t’i vëllaznojë njerzit e jo t’i ndajë e përçajë: ku të mësohesh përparimi dhe jo këthimi në mesjetë; ku të përgatiteshin luftarë për reformën e jetës në përgjithshmeni, për mbarëvajtjen e kolektivitetit e jo përsëritja e respekti i zakoneve t’egra, i burokracive që kërkojnë të mos na lirojnë asnjë çast prej hallkës që na kanë vû në fyt.⁴

Ditari konsiderohet si fragmentar nga forma, dhe i përqendruar te uni për nga përmbajtja. Autori i ditarit, si objekt vëzhgimi, regjistrimi, analize dhe gjykimi ka veten, për pasojë pyetjet mbi identitetin, ekzistencën, jetën e vdekjen janë shpesh në qendër të ligjërimit intim.

Ditarët fiktivë ose romanet në formë ditarit janë konsideruar si shembuj të një etape të evolucionit kulturor. Ditari është një element i formës romanore, ashtu si korrespondenca, me tiparet, vlerat dhe një funksion të veçantë, që janë karakteristika të tij. Formë e hapur, fragmentare, në krijim e sipër, ditarit është e kundërta e veprës në formë të mbyllur, logjike dhe të plotë.

Ndryshe nga romani i Stërmillit që thjesht ndërtohet në formën e ditarit, pa pasur lidhje mes autorit dhe ditar-shkrueses, si romani i Spasses ashtu dhe ai i Greblleshit i kanë më të prekshme lidhjet autor-personazh, duke qenë shumë pranë moshës e rrethanave të personazheve, duke arritur në elemente të caktuara deri në kufijtë e biografisë (Spasse).

Eksplorimi i tri jetëve si tri këndvështrime e tre zëra që dëshmojnë pamje të ndryshme të një realiteti personal dhe shoqëror, i bën këta romane-ditar mjaft interesantë si në aspektin e njohjes së një faze të zhvillimit të shoqërisë shqiptare, ashtu edhe të strukturës ndërtimore që dëshmon po ashtu një fazë të zhvillimit historik të romanit, po ashtu dhe të ligjërimeve karakteristike që i takojnë tipit të romanit-ditar shqiptar të viteve ’30-’40.

⁴ *Po aty*, f. 134.

Ditari “i pastër”, në kuptimin e ligjërimit karakteristik që e dallon, në romanet që përmendim, është vetëm një përbërëse e romanit, edhe brenda ditarit, pjesë të veçanta funksionojnë si tregime të shkurtra ose në miniaturë.

Duke qenë në vetvete një shkrim intim, thellësisht personal, ashtu si në jetën reale, edhe në roman ditari mund të kthehet në një tekst që qarkullon mes një grupi miqsh, për t’u shndërruar më pas në roman të botuar që i përket një publiku të gjerë. Në fazën e fundit, autori i ditarit ndodhet në një kontekst shkrimi social. Por, në romanet që përmendim, ditarët këtë kontekst e kanë parasysh që në shkrim. (Kujtojmë diskutimet me karakter shoqëror të Zaverit, Dijes dhe Memlit). Kur e vërteta nuk artikullohet (shqiptohet) tek mjedisi, tek shoqëria, një etalon i ri vlerash artikullohet tek individi. Interes paraqet forca e tensioneve të ngarkuara emocionalisht që përshkojnë Ditarin, si dhe kërkimi i ekuilibrit të dyfishtë të heroit me veten dhe me shoqërinë.

Me synimin për të dhënë mendime mbi shoqërinë shqiptare, mbi mënyrën e zhvillimit të saj, si edhe ndryshimet e domosdoshme që duhen realizuar për këtë qëllim, në pjesët ku mbizotëron paraqitja e një programi social, ligjërimi merr karakteristikat e argumentimit dhe bindjes, elemente bazë të retorikës dhe të komunikimit publik. Interesante është se argumentimi është i pranishëm edhe kur personazhi kryesor flet me veten. Pjesë nga ditari i Memlit:

E atëherë, ç’kërkoj unë? Po ta diskutojmë çështjen më me prurëncë, na rezulton se – në të vërtetë – pengesat që na ndalojnë për me i a mbërri qëllimit tone nuk janë dhe nuk duhet të jenë të pakalueshme, ç’ka të bajë që s’jemi të një bese? Ç’hyn në punë besimi kur dy të rij duen ta lidhin fatin e tyre për jetë? Simbas mendimit tim dhe t’atyne që i shikojnë çështjet e jetës me objektivitet, për dy vetë që vendosin të shtegtojnë së bashku në jetë, jo vetëm feja, por as formalitetet zyrtare nuk hyjnë në punë. Kur njerzit bashkohen prej zemrave, formalitetet zyrtare e fetare janë kryekëput absurd...”⁵

Ligjërimi intim, karakteristik i ditarit, bashkon përshkrime, përjetime, ndjesi të drejtpërdrejta. Në pjesën më të madhe, më shumë se me ditar, duket se ke të bësh me tregime në vetë të parë, pasi dialogjet jepen në ligjëratë të drejtë dhe tregohen ngjarje. Një rol mjaft të

⁵ Po aty, f. 22.

rëndësishëm, sidomos në përsiatjet e reflektimet, luajnë ndikimet prej autorëve të tjerë.

Siç e përmendëm, romani i Greblleshit vjen pas dy romaneve të shkruar po në formë ditari, të mirënjohura e të diskutuara mjaft në kohën e botimit, romani *Nga jeta në jetë. Pse?! i S. Spasses*, botuar si përmbledhje e plotë më 1935 dhe *Sikur të isha djalë i H. Stërmillit*, botuar më 1936. Prania e tyre, sidomos i romanit të Spasses të *Gremina e dashunis* është i ndjeshëm në pjesën e ditarit ku Memli përsiat, reflekton mbi jetën.

Duket sikur teksti i “Greminë” luan lojën e pasqyrës për tekstin e “Pse”-së së Spasses. Përmes intertekstualitetit, lidhjes që lexuesi krijon menjëherë me romanin e Spasses, bëhet e mundur prania e Gjon Zaverit dhe Gjençit në romanin e Greblleshit. Në dy romanet shokët e ngushtë të personazheve kryesore, i japin fund jetës. Te Luli duket sikur bashkohen dy personazhe në një (Luli e Gjoni), e po ashtu të dy bashkë reflektojnë tek Memli me idenë e vetëvrasjes, aq sa ideja e vdekjes në greminë duket se është e sigurt, me gjithë dallimet jo të vogla që ai ka me dy personazhet e tjerë. Për ta vënë më në dukje këtë dallim, autori fut artificin e gjakmarrjes, që është një ndër komponentët e romanit dhe rithekson dasinë shoqërore.

Romani i Stërmillit është i pranishëm në një tjetër formë në veprën e Greblleshit, ai paraqitet si vepër që ka luajtur rol në emancipimin shoqëror të kohës. Kur bën hartim Memli shprehet: “*Vendosa që të zhvilloj përpara hartimin e Margeritës, mandej ate temin. ...e komentova me pak fjalë subjektin karakteristik të botës sonë Shqiptare, me të cilin Zoti Stërmilli, ia duel në krye revolucionit të tij. Vuna në pah qëllimin që e shtyni auktorin e mirënjoftun të “Sikur t’isha djalë” me prekë e luftue me mjeshtëri të tallë këtë plagë të malcueme të shoqnis sonë dhe në fund e përfundova hartimin tue e qa prap “Dijen” e shkretë, për të cilën kushedi se sa zemra vashash Shqiptare qanë e vajtuen me lemeri*”⁶.

Po ashtu, ndërtimi i romanit, që nis me njohje e bisedë, vijon me lexim-paraqitjen e ditarit të një personi të papranishëm dhe më pas vijon aty ku rrjedha ishte shkëputur prej ditarit, është i ngjashëm me romanin e Stërmillit. Një procedim i ngjashëm ndodh dhe tek “Sonata e Krojcerit” të Tolstoit, por ndryshe nga romanet e autorëve tanë, nuk bëhet fjalë për ditar, ai që rrëfen ngjarjen është i pranishëm në bisedë.

⁶ *Po aty*, f. 129.

Vlen të ndalemi tek Tolstoi, duke qenë se është ndër autorët e huaj që ka ndikuar jo pak në rininë dhe shkrimtarët e rinj të formuar në Shqipëri gjatë periudhës së viteve ’30-’40. Si në romanin e Spasses edhe në “Greminë e dashunis” leximet e Tolstoit jo vetëm përmenden prej personazheve, por luajnë mjaft rol në frymën dhe bindjet, në atë që në tërësi mund të quhet atmosfera e kohës. Qëndrimi misogyn që personazhe të “Pse”-së dhe “Greminës” kanë, është ndikim i drejtpërdrejtë i leximeve të Tolstoit. Luli e vetë Memli përmendin “Sonatën e Krojcerit”, vepër që ndër të tjera ishte përkthyer prej T. Zavalanit që më 1933, ndonëse njëri si vepër nga duhen nxjerrë mësim, e tjetri si hipotezë mendimi, sepse për Memlin jo gruaja, por pamundësia e lidhjes me të është problemi.

Parë në tërësi, në këto romane vëmendja kryesore i kushtohet marrëdhënieve të individit/individëve dhe shoqërisë, mundësisë së realizimit personal e shoqëror. Programet me karakter shoqëror, ndërmarrë prej individësh të shkolluar e të emancipuar në veprat e letërsisë së viteve ’30 e gjysmës së parë të viteve ’40, të cilat përmes lexuesit komunikojnë me shoqërinë e kohës, e kishin gati të kuptueshëm dështimin që në momentin kur çështja themelore, të cilën synonin të zgjidhnin bëhej papritur pjesë e problematikës së tyre personale. (Kujtojmë dhe Dodën e Koliqit e programin e tij kundër gjakmarrjes). Memli, ndonëse është i vetëdijshëm se bashkimi me Margeritën është gati i pamundur shprehet në diskutim në përfundim të shkollës:

- Vetëm vullneti ynë i pamposhtshëm e ka në dorë shkëlmimin e padijenit, shdukjen e zakoneve t’egra, plogshin e fatalitetit linduer: frymzimin e një jete të re. ... dhe do të kryej mrekullinë e domosdoshme për fisin tone: lidhjen e gjithë shqiptarëve rreth një dëshire të vetme dhe një qëllimi të vetëm.... Të dalim vetë, t’i bashkojmë fuqitë tona për t’u ba një trup i vetëm.

Memli dështon si i ri misionar për sa kohë nuk e realizon dashurinë e tij. Misioni shoqëror, arritja e realizimi i tij është i lidhur ngushtë me realizimin personal të personazhit, për këtë arsye si ligjërimi personal dhe ai shoqëror, si regjistri lirik e poetik ashtu edhe ai retorik, bindës e argumentues shkojnë drejt së njëjtës pikë, pikës ku bashkohen dasitë personale e shoqërore: dashurisë. Çelësi në të dy rastet, ose në të tërën që krijon personalja dhe socialja, është pranimi i dashurisë si urë bashkuese, si frymë që prej dallimeve krijon plotësinë e harmoninë e domosdoshme për dy njerëz e për një shoqëri të tërë. Titulli e gjithë romani *Gremina e*

dashunis dëshmon se, për fat të keq, nuk ka urë, por greminë, pamundësi që lidhjet intime e shoqërore të kenë vazhdimësinë në kohë të një udhëtimi të përbashkët në një hapësirë (mjedis shoqëror) që nuk krijon ndërprerje brutale e jetë të çuara dëm. Gremina nuk është vetëm përfundimi i dashurisë së Memlit dhe Margeritës, por edhe i Dijes me Shpendin, i Gjonit dhe mjedisit ku ai jeton, e në një plan të përgjithshëm i vetë Dashurisë si unitet mes njerëzish. Tri personazhet qendrore ndahen nga jeta në moshë të re, Gjoni me dëshirën e tij, Dija e sflitur nga vuajtjet e sëmundja, Memli i vrarë rastësisht nga gjakësi, por shumë pranë vetëvrasjes.

Për fat të keq mozaiku i plotë i romaneve, pas bashkimit të të gjithë elementeve, e pas fjalisë së fundit të romanit që përmbyll ciklin e romaneve-ditar (*Gremina*): “*Larg qyqja vazhdonte kangën e saj vajtimtare*”, krijon pikërisht imazhin e greminës.